

Sången i den heliga Birgittas kloster

Vadstena vid Vätterns östra strand är idag en liten småstadsidyll som starkt präglas av det kloster som öppnade sina portar där år 1384. Klostret tillhörde birgittinorden, och var resultatet av den heliga Birgittas visioner och målmedvetna arbete. Vadstena blev det senmedeltida Sveriges mest betydande kyrkliga centrum, en plats där rikets maktelit samlades. Det var också Skandinaviens viktigaste pilgrimsmål.

Text: Karin Lagergren

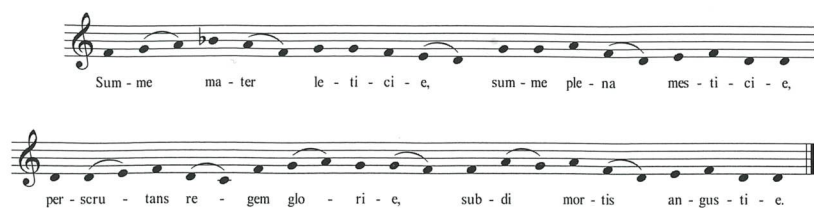
Staty föreställande heliga Birgitta i Vadstena klosterkyrka. Statyn är en av de äldsta bevarade avbildningarna av heliga Birgitta, troligen skapad i Italien i slutet av 1300-talet. Foto: Xauxa Håkan Svensson

Birgittinorden är en klosterorden som utmärks av ett flertal unika drag: det är den enda klosterorden som grundades under 1300-talet, det är den enda klosterorden med skandinaviskt ursprung, och det är den enda klosterorden som grundats av en kvinna. Till detta kommer att det är den enda klosterorden med en gudstjänstsång särskilt avsedd att framföras av bara kvinnor. Om denna sång och dess plats i birgittinorden handlar den här artikeln.

Denna särskilda sång för ordens nunnor (härefter kallade systrar) gick under namnet *Cantus sororum*, vilket helt enkelt betyder systrarnas sång. Detta namn förekommer i olika former redan under Birgittas levnad (cirka 1303–1373), när hon i sina uppenbarelser skriver att hennes biktfar och samarbetspartner magister Petrus Olavi från Skänninge (död 1378) genom gudomlig uppenbarelse komponerade systrarnas sång. Magister Petrus har sedan ofta fått stå ensam som upphovsman till *Cantus sororum*. Men snarare rör det sig om ett längre arbete som han initierade och som avslutades först under 1420-talet efter att ha involverat flera birgittabröder och -systrar. Från magister Petrus och Birgittas tid finns inga bevarade böcker med noter som kan berätta vad som sjöngs i Vadstena under de första årtiondena. De första böcker som låter oss följa den rika sångrepertoaren i *Cantus sororum* är daterade till 1400-talets mitt.

Systrar och bröder

Den birgittinska klosterregeln som reglerar livet i klostret föreskriver att det förutom systrar även ska finnas prästvigda munkar (i det följande kallade bröder). De bodde inom samma klosterområde om än strikt åtskilda överallt, så även i klosterkyrkan. Denna konstruktion med män och kvinnor i samma klosterkomplex kallas för dubbelkloster, och var under medeltiden ovanlig om än inte unik. Skälen till Birgittas val av denna inte helt okontroversiella lösning är oklar men innebar flera fördelar. Det fanns framför allt alltid präster till hands som kunde fira systrarnas mässor och ta emot bikt. Vad gäller gudstjänstlivet

Musikexempel 1: Första versen ur hymnen "Summe mater leticie" som sjungs i fredagens sext. Transkriptionen är baserad på ett antifonarium från birgittaklostret Mariëntroon i dagens Belgien. Källa: B-Br 3834, fol. 154r, ca 1500, Kungliga biblioteket, Bryssel.

så kunde en stor bredd uppnås i och med att systrarna och bröderna kunde rikta in sig på olika teman i sin liturgi. Systrarnas gudstjänster och dess sång var i allt väsentligt centrerat kring jungfru Maria. Bröderna å andra sidan firade gudstjänster enligt det bruk som gällde i det stift där kloster ifråga låg. För Vadstenas del var det Linköpings gudstjänstordning. Detta betydde att kyrkoåret helt och hållet kunde iakttas men också att ett starkt fokus på birgittinordens viktigaste gestalt jungfru Maria kunde upprätthållas. Av utrymmesskäl behandlas inte brödernas liturgi i denna artikel.

Systrarna sjöng som i alla kloster i tidegårdens form, d.v.s. de åtta dagliga gudstjänster som ramar in dagen i ett kloster. Totalt sjöng birgittinerna ungefär 200 sånger under loppet av en vecka. Eftersom *Cantus sororum* är ett så kallat veckoofficium har veckans dagar olika teman, där varje dag på olika sätt uppmärksammar olika aspekter av jungfru Maria:

Söndag: Treenighetens glädje över Maria
Måndag: Änglarnas glädje över Maria
Tisdag: Maria – den andra Eva
Onsdag: Marie födelse
Torsdag: Jesu födelse
Fredag: Jesu död och Marie smärta
Lördag: Marie död och himmelfärd

Dessa teman upprepas sedan varje vecka, vilket innebär att *Cantus sororum* är ett ganska statiskt officium med få förändringar under kyrkoåret. Det betyder också att systrarna förmodligen kunde alla sånger utantill efter en tid i klostret.

Gregoriansk sångskatt

På vilket sätt kan man då översiktligt beskriva birgittasystrarnas sång? För det första tillhör sången helt och hållet den gregorianska sångskatten. Somliga sånger är desamma som sjöngs överallt i den katolska kristenheten under medeltiden. Maria var mycket populär och det fanns en närmast oändlig repertoar att ösa ur för birgittinerna. Sångerna kunde lånas in i *Cantus sororum* antingen i oförändrad form eller så kunde de omformas för att ges en birgittinsk prägel. Ett sätt man gjorde detta på gällde hymnerna. Det är sånger i flera verser som förekommer i varje tidegårdsgudstjänst. Birgittinerna sjöng under en vecka 35 hymner där samtliga melodier hämtats från den gregorianska standardrepertoaren. Men de flesta av dem fick egna texter som inte sjöngs av några andra än birgittasystrarna. Ett exempel är hymnen *Summe mater leticie* (se musikexempel 1 ovan) som sjöngs på fredagar. Texten skildrar Maria vid Jesu kors på långfredagen; ett tema som birgittasystrarna uppmärksammade varje fredag i *Cantus sororum*. Melodin sjungs vanligen till en text som börjar med orden *Vexilla regis*. Principen att sätta nya texter till

Vadstena kloster grundades av Birgitta Birgersdotter och invigdes 1384. Foto: Mia Fernlund

melodier kallas för contrafactum och fungerar på samma vis som när vi sätter nya snapsvisetexter till kända melodier. Att på det här sättet låna melodier och sätta ny text till dessa är ett vanligt förfarande i gregoriansk repertoar, särskilt i hymner. Utöver contrafactum finns det flera sånger som inte har någon motsvarighet utanför birgittinorden och därför på goda grunder kan anses vara komponerade i Vadstena och kanske till och med av magister Petrus själv. Detta gäller särskilt så kallade responsorier i morgongudstjänsten matutinen och antifonerna, av vilka de sistnämnda sjöngs i alla tidegärdsgudstjänster. Ett exempel på en antifon i *Cantus sororum* är *Jam letaris domina* (musikexempel 2 nedan) som sjöngs på lördagar i kvällsgudstjänsten vespren. Sången behandlar Marie död och himmelsfärd, vilket passar bra eftersom det är firningsämnet för lördagens *Cantus sororum*. Melodin är dramatisk med stora språng och ett relativt stort omfång. För att sammanfatta så kan man säga att systranas sång utgjordes av allt från sånger som alla medeltida gudstjänstbesökare kände till, till sånger som inte hördes någonstans utanför ett birgittinkloster.

Fest i vardagen

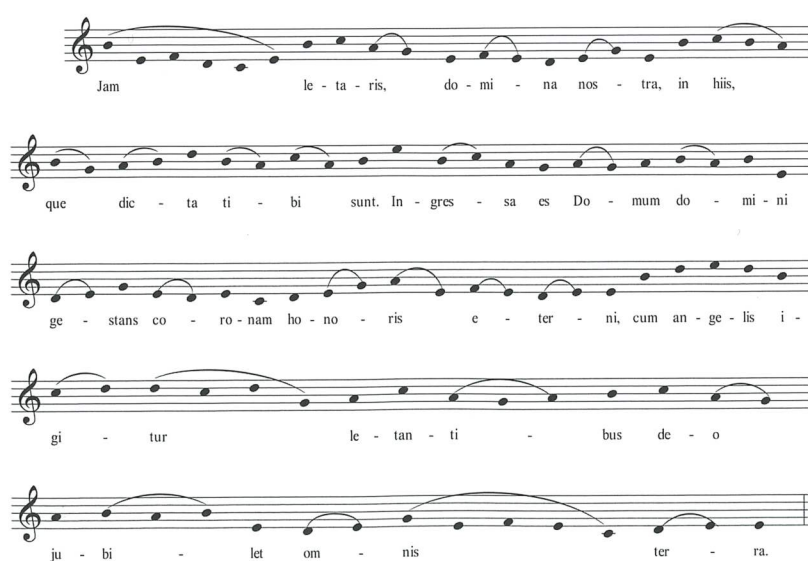
En utmärkande egenskap för systrarnas sång är den festlighet med vilken även de vardagliga gudstjänsterna utfördes. Enligt ordensinstruktionerna iakttar systrarna alltid fest, vilket betyder att de iakttar bruk som normalt bara förekommer på festdagar som jul, påsk, viktiga helgondagar etc. De sånger jag gett exempel på här är av utrymmesskäl av de kortare slaget, men slående är flera av sångernas längd i jämförelse med andra liknande klosterliturgier. Och långa sånger tyder inom den gregorianska repertoaren på hög grad av festlighet. Dessutom sjöngs dagligen typer av sånger som normalt var reserverade för kyrkliga högtider och alltså vanligtvis inte förekommer på vardagar. Detta gäller exempelvis sekvenser i mässan eller de många troperna. En trop är en utbyggnad av en standardtext där man lägger in korta

Heliga Birgitta, skulptur i Vadstena klosterkyrka. Foto: Fredrik Unger

textpartier som ska förtydliga eller förklara något i sångtexten. I det här fallet gällde det förstås troper som skulle rikta fokus mot Maria. Till detta kom att de enligt de instruktioner som gällde för sången skulle sjunga högtidligt, vilket tolkats som att de sjöng långsamt. Detta sammantaget gör birgittasystrarnas gudstjänstliv till något som tog längre tid i anspråk per dag än vad som var brukligt i kloster. Det var också i enlighet med Birgittas önskan om att en oupphörlig lovsång skulle ljuda i hennes kloster. Lägg till detta bröderna som hade lika många gudstjänster att fira per dag, dock med generellt kortare sånger. För de många pilgrimer som besökte Vadstena gjorde det omfångsrika gudstjänstlivet säkert ett stort intryck.

Här har en liten bild getts av det rika gudstjänstliv som utgjorde hjärtat av birgittinernas liv. Forskning kring Birgitta och hennes orden är något av en paradgren i svensk medeltidsforskning och det utkommer varje år nya titlar i ämnet. För den som vill läsa mer finns därför en uppsjö att välja bland men jag listar nedan några av de nyare titlarna på svenska. För den som själv vill sjunga ur *Cantus sororum* finns en utgåva av Hillkka-Liisa Vuori i modern kvadratnotation.

Musikexempel 2: Antifonen "Jam letaris" ur lördagens vesper. Transkriptionen är baserad på ett antifonarium från birgittaklostret Mariënwater i dagens Nederländerna. Källa: NL-Uden HS K:An 5, cirka 1500, birgittaklostret Maria Refugie, Uden, Nederländerna.

Läs vidare

Cantus sororum (ed. Hillkka-Liisa Vuori and Tuomo Pulkkinen), Vox Silentii och the Catholic Information Centre, Catholic Church of Finland, Helsingfors 2015.

Harrison, Dick, *Heliga Birgitta*, Historiska media, Lund, 2021

Lagergren, Karin Strinnholm 'O Birgitta, du som talar med all vishet – Musikens makt i den heliga Birgittas klosterorden' i Musikens makt RJ:s årsbok 2018, sid. 145-160. Red. Jenny Björkman och Arne Jarrick, Riksbankens Jubileumsfond.

Lindqvist Sandgren, Eva, *Birgittinerna och deras bilder: En studie av bild, rum och betraktare i Vadstena klosterkyrka omkring år 1500*, Acta Universitatis Upsaliensis, 2021.

Karin Lagergren är docent i musikvetenskap vid Linnéuniversitetet och har under en lång följd av år forskat kring birgittinsk sång. Under 2021 utkommer boken *Birgittine Chantscapes* vilken beskriver det birgittinska gudstjänstlivet och dess sång genom fyra birgittinkloster från 1300-talet fram till 2000-talets början.